

ВЕЧІРНИЦІ — *NYCTALUS*

Володимир Тищенко (Національний аграрний університет, Київ)

Bat of the genus *Nyctalus*. — Volodymyr Tyschenko. — Review of biological peculiarities and migrant activity of nyctale bats represented in Ukraine by 3 species with very expressive seasonal dynamics of their populations. Normally, all the species of *Nyctalus* are hibernating inside of Ukraine territory.

Загальна характеристика роду

Обсяг групи та її поширення

Рід *Nyctalus* Bowdich, 1825 представлений у світовій фауні 7 палеарктичними видами [Nowak, 1994]. Три з них — *Nyctalus leisleri* (Kuhl, 1817), *Nyctalus noctula* (Schreber, 1774) та *Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780) — поширені в Україні, і є типовими представниками дендрофільних угруповань кажанів, колоніальними мігруючими видами.

Вечірниця велетенська і мала мають середземноморське походження і є мешканцями переважно широколистяних лісів. Вечірниця дозріра є пластичнішим видом, що підтверджується існуванням близького до неї виду (*N. aviator*) у Японії і Кореї при переважно західнопалеарктичному типі поширення самої *N. noctula*, а також синантропністю деяких її популяцій [Кузякин 1950; Gaisler et al. 1979]. Рід *Nyctalus* (і особливо *N. leisleri*) має спільне походження і значну морфологічну схожість з нетопирами, і їх довгий час відносили до одного роду *Vesperugo* [Кузякин 1950; Horacek et al. 2000].

Всім видам в Європі надано охоронний статус [Stebbing 1988]: *N. lasiopterus* як рідкісний ("rare"), *N. leisleri* та *N. noctula* — як вразливий вид ("vulnerable"). Статус перших двох видів відповідає стану їх популяцій в Україні [Крочко, 1994]. Вечірниця дозріра в Україні є одним із найзвичайніших видів, проте стан її збереження пов'язаний із дотриманням екологічних норм при веденні лісового і паркового господарств [Загороднюк & Ткач 1996; Загороднюк & Тищенко 1999; Покинъчереда 1999].

Особливості біології та річного циклу

Характерною особливістю групи є колоніальність, яка проявляється протягом усього року. Лише деякі самці на початку літа можуть знаходитись поодинокі у окремих сховищах. Виводкові колонії переважно одновидові та майже виключно одностатеві. Вони складаються в середньому з 20–40 самиць і розміщуються у дуплах дерев або зрідка в будівлях. У виводковий період для вечірниць найбільш важливими є великі дупла з круглим чи овальним льотковим отвором і порожниною над ним. Свідченням прив'язаності вечірниць до виводкових та зимових сховищ є високий відсоток повторних реєстрацій за кільцьованих *N. noctula* і *N. leisleri* [Абеленцев та ін. 1970].

Тривалість вагітності — 50–70 днів; народжують частіше у другій половині червня, звичайно двох (рідше — одного) кажанят. Розпадаються виводкові колонії у другій половині липня. У невиводкові періоди (особливо в час міграцій) характерним є використання тимчасових сховищ різних типів (дупел, будівель, щілин, підземель) та розташування в них великими (до кількох сотень) різностатевими та різновидовими колоніями.

Особливістю вечірниць є ранній вечірній виліт на полювання, яке триває 1–2 години. Після цього кажани повертаються у сховища, а потім здійснюють недовгий другий передсвітанковий виліт. Живляться вечірниці, швидко літаючи над кронами дерев або над водою, хоча є свідчення про їх полювання в приземних шарах повітря та підбирання здобичі з поверхонь. До місць живлення вечірниці можуть здійснювати довгі (до 10 км) перельоти. Вузької спеціалізації щодо об'єктів живлення у вечірниць немає, до раціону найчастіше входять Coleoptera, Lepidoptera, Diptera, Trichoptera та Neuroptera [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Gaisler et al. 1979; Крочко 1994; Nowak 1994; Benzal 1999; Bogdanowicz 1999; Shiel 1999].

Фактичні дані щодо міграцій

Одними з перших підтверджень міграційного статусу вечірниць були повідомлення А. Формозова [1927], П. Мантейфеля [1936] та Я. Зубка [1937] (усі цит. за: [Кузякин 1950]), які спостерігали явище осінніх міграцій кажанів у Асканії-Нова та у пониззі Дніпра. Формозов у 1923 р. протягом двох тижнів (кінець серпня — початок вересня) спостерігав появу і концентрацію у парку Асканії-Нова змішаних перелітних зграй вечірниці дозірної та інших видів кажанів. Він зазначає, що появу і різке збільшення тут кажанів у кінці серпня місцеві жителі спостерігають щорічно. Зубко повідомляє про осінні перельоти усіх трьох видів вечірниць у пониззі Дніпра (Херсонська обл.) протягом серпня — жовтня, а інколи до листопада.

Докладні дані щодо часу та напрямку міграцій вечірниць і використання ними зимових сховищ в Україні отримані за матеріалами кільцювання у 1940–1960 рр. (Б. Попов, В. Абеленцев, І. Колюшев, Ю. Крочко, К. Татаринів, Є. Мошков, І. Маковський). Загалом з 1939 до 1967 рр. о кільцювано 644 особи (220 ф, 424 м) вечірниць дозірної та 110 особин (усі самиці) вечірниць малої. Відмічено 119 повторних реєстрацій *N. noctula* та 11 — *N. leisleri*. Отримано також цінні дані за результатами знахідок 7 особин вечірниць дозірної та однієї малої, за кільцюваних за межами України [Абеленцев та ін. 1970], що дозволило встановити дальність і основні напрями міграцій.

Важливим свідченням перелітного статусу вечірниць є дані аналізу найбільших колекцій кажанів в Україні [Загороднюк & Годлевська 2001] та спостереження перелітних груп або знахідки вечірниць протягом міграційного періоду у різних регіонах України [Мигулін 1938, Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Берстенников 1977; Дулицкий 1979; Крочко 1994; Мерзлікін і Лебідь 1998; Полушина 1998; Шешурак & Кедров 1998 та ін.].

Міграційний статус групи

Вечірниця є типовими мігрантами, і для більшості їх популяцій характерна зимівля за межами України. М'які нетривалі зими Закарпаття і достатня кількість сховищ сприяють зимівлі тут *N. noctula* та зумовлюють часткову осілість її місцевих популяцій [Абеленцев & Попов 1956; Татаринів 1956]. Нові знахідки зимуючих особин та груп вечірниць дозірної у Львові, Ніжині, Харкові, Києві обумовлені появою великої кількості придатних для зимівлі сховищ і посиленням синантропності популяцій [Gaisler et al. 1979; Полушина 1998; Шешурак & Кедров 1998; Влащенко 1999; ця робота].

Можна припустити, що можливість зимівлі у містах призвела до скорочення міграційних шляхів. Походження таких зимуючих груп *N. noctula* та їх переміщення протягом зимівлі мало вивчено. Невідомими, але ймовірними є зимівлі вечірниць малої у Криму та інших південних областях [Берстенников 1977; Дулицкий 1979; Загороднюк та ін. 1998]. Переважними напрямками осінніх міграцій нічних є південно-західний і південний. Це підтверджується і походженням роду [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956].

Анотований список видів

Вечірниця мала (*Nyctalus leisleri* Kuhl, 1817)

Вид представлений у європейській фауні номінативним підвидом *Nyctalus l. leisleri* [Shiel 1999]. Вечірниця мала характеризується спорадичним поширенням на всій території України і представлена у більшості регіонів окремими переважно літніми знахідками, хоча у деяких місцях є численним

[Абеленцев & Попов 1956; Shiel 1999]. В різний час дослідниками відмічено близько 35 пунктів знахідок цього виду в Україні, переважно в центральних та східних областях [Мигулін 1938; Кузякин 1950; Абеленцев & Попов 1956; Абеленцев та ін. 1970; Дулицкий 1979; Лихотоп і Сологор 1991; Мерзлікін & Лебідь 1998; Влащенко 2000; Tyshchenko 2001].

Аналіз місцезнаходжень *N. leisleri* показує їх приуроченість до широколистяних лісових і лісопаркових масивів Лісостепу та до річково-долинних лісів Степу. Це переважно ділянки зріджених достигаючих і стиглих дубових, грабово-дубових, дубово-соснових, букових лісів, а також заплавні ліси. Особливістю цього виду є прив'язаність до літніх сховищ, якими є дупла дерев (дуба, липи, клена, груші, осока, ясена) або дуплянки і шпаківні [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Абеленцев та ін. 1970; Лихотоп і Сологор 1991; Крочко 1997]. Найбільш сприятливими є дупла з наявною верхньою порожниною і кількома льотками овальної або щілинної форми, хоча вечірніці можуть використовуватись також порожнини, утворені відшаруванням кори [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Tyshchenko, 2001].

Протягом літніх сезонів 1939–1940 рр. В. Абеленцевим і Б. Поповим у літніх сховищах на території Дніпропетровської і Київської областей закільцьовано 110 самиць *N. leisleri*, 10 з яких пізніше зареєстровані повторно в місцях кільцювання [Абеленцев та ін. 1970]. Навесні повернення малих вечірниць у літні стації відмічається у кінці квітня та на початку травня, хоча час повернення може бути розтягнутим. На початку літа самиці *N. leisleri* формують майже виключно одностатеві материнські колонії, які пізніше поповнюються молоддю і у другій половині липня розпадаються [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Абеленцев та ін. 1970]. В Ірландії відомі великі (понад 100 особин) виводкові колонії, розміщені на горищах будинків [Shiel 1999]. Загалом, *N. leisleri* є типовим дальнім мігрантом.

Найдовша відома відстань її перельоту з Росії у Туреччину — 1245 км [Shiel 1999]. Осіння міграція вечірниць малої на території України відбувається протягом II половини серпня та I половини вересня, переважно у південному і південно-західному напрямках. Це підтверджують спостереження і знахідки мігруючих особин у південних районах та на Закарпатті [Мигулін 1938; Абеленцев & Попов 1956; Абеленцев 1980; Крочко 1994]. Факт літньої знахідки (6.06.1940) закільцьованої роком раніше (13.06, у Самарському лісі) самиці цього виду за 80 км на пн.-зх. від місця кільцювання [Абеленцев та ін. 1970] не узгоджується з відомими напрямками і часом міграцій виду, і може бути прикладом розселення *N. leisleri*. У першій половині серпня цей вид ще знаходять у типово літніх місцеперебуваннях (дані музеїв та наші спостереження у заповіднику «Медобори» [Tyshchenko, 2001]).

Місця зимівель виду в Україні не відомі, хоча декілька ранньовесняних та пізно-осінніх знахідок на півдні України [Берестенников 1977; Дулицкий 1979] свідчать про можливу зимівлю *N. leisleri* на цій території. Відомі знахідки зимівельних колоній малої вечірниці у дуплах дерев, будівлях та іноді у тріщинах скель [Абеленцев & Попов 1956; Shiel 1999].

Знахідки виду відсутні у ряді областей України (Волинській, Рівненській, Чернігівській, Сумській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Хмельницькій, Запорізькій), а наявність вечірниці малої у багатьох районах попередніх реєстрацій не підтверджується новими знахідками [Ковальова 1999; Tyshchenko, 2001]. Дієвими заходами з охорони цього рідкісного виду ми вважаємо виконання працівниками лісового господарства настанов про залишення у лісових масивах під час рубок певної кількості дуплистих дерев та дотримання «сезону тиші» (травень–липень). Збереженню вечірниці малої сприяє надання охоронного статусу локальним ділянкам з постійними сховищами цього виду та подальше ведення на них моніторингу.

Вечірниця дозріна (*Nyctalus noctula* Schreber, 1774)

Найпоширеніший в Україні вид роду, представлений номінативним підвидом *N. n. noctula* [Абеленцев і Попов 1956]. Це найтиповіший представник дендрофільних угруповань кажанів не тільки широколистяних лісів, а й лісів з участю хвойних порід, острівних і байрачних лісів, парків і лісопарків більшості регіонів України. Екологічна пластичність виду сприяє формуванню протягом останніх десятиліть у багатьох частинах ареалу напівсінантропних популяцій з майже цілорічним (за виключенням червня і липня) перебуванням колоній у будівлях населених пунктів [Gaisler et al. 1979].

Вечірниця дозріна є типовим дальнім мігрантом. Найбільші відомі відстані перельотів становлять 2347 км [Nowak 1994, цит. за: Medway 1978], 1600 км [Bogdanowicz 1999], а за знахідками в Україні — 760 км [Абеленцев та ін. 1970]. В Україні протягом 40–60 рр. XX ст. окільцьовано 644 особини *N. noctula* та отримано 126 повторних реєстрацій [Абеленцев та ін. 1970]. Результати аналізу цих даних та прямі спостереження свідчать, що осінні міграції здійснюються у південному та південно-західному напрямках. Такий напрям міграцій підтверджується знахідками у Західній Європі і обумовлений походженням виду [Кузякин 1950; Nowak 1994]. Масова поява *N. noctula* у степових районах пов'язана з весняним та осіннім прольотом [Мигулін 1938; Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Абеленцев 1980].

Основні міграційні маршрути вечірниці дозірної проходять вздовж Дніпра (а зі сходу — вздовж азовського узбережжя), а далі над морем в напрямку Балкан [Абеленцев і Попов 1956]. Один з маршрутів проходить через Кар-

пати, де частина вечірниць осідає на зимівлю [Покин'єчереда 1999]. Під час міграцій вечірници летять частіше поодинокі, але у різноманітних сховищах збираються часом зграями до 1000 особин, в які входять також інші види. Такі зграї можуть залишатись у місцях зупинок на декілька днів.

Зимує вечірниця дозріла великими колоніями переважно в будівлях, іноді у дуплах, тріщинах скель і підземеллях [Абеленцев і Попов 1956; Gaisler et al. 1979; Nowak 1994; Bogdanowicz 1999]. Знахідки зимуючих колоній цього виду в дуплах дерев відомі в Україні тільки з Закарпаття, але ймовірні також у південних областях [Абеленцев і Попов 1956; Татаринів 1956; Абеленцев та ін. 1970; Крочко 1997]. Значно ширшим є ареал зимових знахідок *N. noctula* у будівлях [Абеленцев & Попов 1956; Татаринів 1956; Полушина 1998; Шешурак & Кедров 1998; Влащенко 1999]. Нами зареєстровані дві знахідки (зимова та пізньо-осіння) самців вечірници дозрілої у Києві у 2000 р.

Однією з найвідоміших зимових знахідок в Україні є регулярна зимівля великої колонії *N. noctula* у будівлі Ужгородського університету. Результати повторних реєстрацій заکیلцьованих тут особин, отримані І. Колюшевим та Ю. Крочком, свідчать про виняткову прив'язаність популяцій дозрілої вечірници до зимових сховищ [Абеленцев та ін. 1970]. Дані щодо осілости цього виду на заході України (крім Закарпаття) та його зимівлі в дуплах дерев в околицях Львова [Татаринів 1956] потребують перевірки. Особливістю зимівельного виду є збільшення зимівельних колоній протягом зими та значне кількісне переважання самців над самицями [Абеленцев та ін. 1970; Gaisler et al. 1979; Влащенко 1999]. Можливо, окремі групи *N. noctula* розпочинають зимівлю у менш захищених від холоду сховищах (дуплах), а пізніше, при подальшому зниженні температури, переміщуються у будівлі.

Весняний період міграцій вечірници дозрілої починається у березні та квітні. Повертаючись у літні стації, самиці формують виводкові колонії чисельністю до 100 особин, розташовані переважно у дуплах дерев. Часто до складу виводкових колоній *N. noctula* входять інші види вечірниць, нетопири, водяна і ставкова нічниця, вухані [Абеленцев і Попов 1956]. Цікавими особливостями цього виду вечірниць є часта зміна сховищ та кількісне переважання у літніх поселеннях самиць над самцями [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Татаринів 1956].

Осіння міграція *N. noctula* в Україні починається з кінця серпня і триває протягом вересня—жовтня. Ми спостерігали надзвичайно високу концентрацію груп дозрілої вечірници в дуплах дерев на території одного з парків Кам'янець-Подільського (Хмельницька обл.) у I декаді вересня 1999 р., яка пов'язана з осінньою міграцією виду долиною Смотрича.

Вечірниця велика (*Nyctalus lasiopterus* Schreber, 1780)

Є рідкісним маловивченим видом з південнішим і значно спорадичнішим, ніж у попередніх видів, поширенням. Загалом в Європі відомо лише 120–130 місцезнаходжень цього виду [Benzal 1999]. В Україні усі знахідки (не більше 15) приурочені до лісостепової і степової зон. Загалом, ареал *N. lasiopterus* обумовлений поширенням широколистяних лісів, переважно дубових і грабово-дубових. Під час міграцій важливими для виду є також вербові та тополеві насадження вздовж річкових долин [Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Benzal 1999]. За сховища вечірниці велетенській правлять дупла лип, дубів тощо. Рідше, особливо під час міграцій та у місцях зимівель, вечірниці використовують горища будинків та інші наземні сховища.

Влітку та під час міграцій ці кажани формують спільні колонії з дозірною і малою вечірницями, рідше з вуханями і нетопирами. У таких колоніях знаходили до 13 самиць *N. lasiopterus* [Мігулін 1938]. Іноді самці поселяються окремо. Осіння міграція цього виду починається у кінці серпня і триває до листопада. Зимівлі в Україні невідомі, поява в літніх стаціях спостерігалась з початку квітня [Абеленцев & Попов 1956]. Знахідки цього виду у степових районах і спостереження мігруючих особин [Абеленцев & Попов 1956; Берес-тенников 1977; Абеленцев 1980; Мерзлікін & Лебідь 1998] підтверджують його статус дальнього мігранта, проте для з'ясування шляхів міграцій та місць зимівлі *N. lasiopterus* необхідні спеціальні дослідження.

Література

- Абеленцев В. И. Об осеннем пролете рукокрылых на юге Украины // Рукокрылые (Chiroptera). — Москва: Наука, 1980. — С. 195.
- Абеленцев В. И., Колюшев И. И., Крочко Ю. И., Татаринов К. А. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. Сообщение 3 // Вестник зоологии. — 1970. — № 1. — С. 61–65.
- Абеленцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрылі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1: Ссавці, випуск 1. — С. 372–397.
- Влащенко А. О нахождении рыжей вечерницы (*Nyctalus noctula*) на зимовке в Харькове // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — С. 76.
- Влащенко А. Новая находка малой вечерницы (*Nyctalus leisleri*) на Харьковщине (Украина) // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 6. — С. 92.
- Дулицкий А.И. О сроках пребывания в Крыму малой вечерницы (*Nyctalus leisleri* Kuhl) (Mammalia, Chiroptera) // Вестник зоологии. — 1979. — № 3. — С. 69–70.
- Загороднюк І., Годлевська Л. Кажани в колекціях зоологічних музеїв України: фенологічний огляд даних // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — [ця збірка].
- Загороднюк І., Покиньчереда В., Домашнінець В. Діяльність та інформаційні матеріали Українського хіроптерологічного центру // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 16–23. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).

- Загороднюк І., Тищенко В.** Уточнення щодо кажанів у Бернських списках // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 182–184. — (Праці Теріологічної школи, випуск 2).
- Загороднюк І., Ткач В.** Сучасний стан та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Ковальова І.** «Бернські» види кажанів у Червоній книзі України. Частина 2: *Nyctalus* та *Pipistrellus* // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 105–108. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- Крочко Ю. І.** Вечірниця мала // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія». — 1994. — С. 384.
- Крочко Ю. І.** Кажани, як компонент зооценозів листяних лісів Карпат // Охорона довкілля: сучасні дослідження в екології і мікробіології (Мат-ли міжнародного регіонального семінару). — Ужгород, 1997. — Частина 1. — С. 249–251.
- Кузякин А. П.** Летучие мыши. — Москва: Советская наука, 1950. — С. 146–157; 320–338.
- Лихотоп Р. И., Сологоров Е. А.** Новые находки рукокрылых, занесенных в Красную книгу УССР // Вестник зоологии. — 1991. — Том 25, № 1. — С. 87.
- Мерзлікін І., Лебідь Є.** Нотатки про кажанів Сумської області // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 124–127. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Мигулін О. О.** Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — С. 108–115.
- Покинйчереда В.** Вечірниця дозріла — *Nyctalus noctula* // Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 72–74. — (Праці Теріологічної Школи, вип. 2).
- Полушина Н.** Состояние популяций рукокрылых Западного Подолья // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 106–116. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Татаринов К. А.** Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: вид-во АН УРСР, 1956. — С. 34–61.
- Тищенко В.М.** Особливості розташування сховищ дендрофільних видів рукокрилих (Chiroptera) на території заповідника «Медобори» // Науковий вісник Національного аграрного університету. — 2000. — Випуск 25 (Лісівництво). — С. 166–176.
- Шешурак П., Кедров Б.** К изучению рукокрылых Черниговской области Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 134–138. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Benzal J.** *Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780) // Mitchell-Jones A. J. et al. The Atlas of European Mammals. — London: T&AD Poyser Nat. Hist., 1999. — P. 132–133.
- Bogdanowicz W.** *Nyctalus noctula* (Schreber, 1774) // Mitchell-Jones A. J. et al. The Atlas of European Mammals. — London: T&AD Poyser Nat. Hist., 1999. — P. 136–137.
- Gaisler J., Hanak V., Dungal J.** A contribution to the population ecology of *Nyctalus noctula* (Mammalia: Chiroptera) // Acta Sc. Nat. Brno. — 1979. — N 13 (1). — P. 3–38.
- Horacek I., Hanak V., Gaisler J.** Bats of the Palearctic region: a taxonomic and biogeographic review // Woloszyn B. W. (ed.). Approaches to biogeography and ecology of bats. — Krakow: PLATAN Publ. House, 2000. — P. 11–157. — (Proceedings of the VIII EBRs. Vol. 1).
- Nowak R. M.** Walker's Bats of the World. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1994. — P. 196–197.
- Shiel C.** *Nyctalus leisleri* (Kuhl, 1817) // Mitchell-Jones A. J. et al. The Atlas of European Mammals. — T&AD Poyser Natural History, London, 1999. — P. 134–135.
- Stebbing R. E.** The conservation of European bats. — Christopher Helm, London, 1988. — P. 43–239.
- Tyshchenko V.** Leisler's bat (*Nyctalus leisleri*) in the West of Ukraine // Proceedings of the III International Conference "Bats of Carpathian Region" (Rakhiv, Ukraine). — 2001. — (in press).